

YU ISSN 0027-8084

UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/3-4

БЕОГРАД
1993.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIX (нова серија)

Св. 3-4 (1993)

САДРЖАЈ

Уз монографију „Пет векова српског штампарства” (МИТАР ПЕШИКАН)	131
Српскохрватски језик у бугарским лексикографским приручницима (ЛИЛИ ЛАШКОВА)	155
Енклитика и квантитет (АСИМ ПЕЦО)	163
Инструментал за живо у пасивним конструкцијама (СРЕТО ТАНАСИЋ)	173
О неким врстама српскохрватских именичких сложеница (МАРИЈАНА КИРШОВА)	182
Песничке метафоре Бранка Радичевића (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	197
Лексички систем и лексичко значење (СТАНА РИСТИЋ)	229
Из кинолошке терминологије (ВАСА ПАВКОВИЋ)	235
Прилог расправи о писању великог и малог слова (ДРАГОЉУБ ЗБИЉИЋ)	241
На чему је наш књижевни језик данас (МИТАР ПЕШИКАН)	255

Маријана Киршова

(Москва, МГУ)

О НЕКИМ ВРСТАМА СРПСКОХРВАТСКИХ ИМЕНИЧКИХ СЛОЖЕНИЦА¹

(у књижевним текстовима и у речницима)

У раду се разматрају три типа српскохрватских именичких сложеница, анализира се њихова творбена структура и конкретна значења. Ове се сложенице разматрају и са гледишта њихове заступљености у књижевним текстовима и речницима, а указује се и на слична именичка образовања у руском језику.

Како нам се чини, слагање као један од начина творбе речи у савременом књижевном српскохрватском језику још није довољно проучено. Нема детаљнијег и опсежнијег истраживања у оквиру ове значајне теме². Вероватно се мало поклањање пажње сложеницама делимично објашњава секундарном улогом *слагања* у поређењу са другим начинима творбе речи (имамо у виду пре свега афиксацију, која је најразвијенија у словенским језицима). Водећи хрватски дериватолог С. Бабић каже с тим у вези да је „извођење у хрватском језику... основнији начин него слагање”, као и то да се „именичке сложенице у хрватском језику творе... знатно рјеђе него изведенице, а ако се творе, онда је обичнија сложено-суфиксална творба, него творба чистих сложеница”³. У суштини, сложенице се подробно анализирају само у монографији С. Бабића посвећеној творби речи хрватског језика, мада је доста тешко стећи општи утисак и добити увид у тај проблем на основу ње, пошто је само чисто слагање приказано сажето (стр. 319—328), уз веома кратак теоретски део (стр. 30—31), док су

1 Саопштено на 21. међународном научном састанку слависта у Вукове дане у Београду (10—15. IX 1991).

2 На жалост, били смо спречени да се на време упознамо са радом Е. Барић: *Именичке сложенице непrefиксалне и несufиксалне творбе*, Zagreb, 1980. Рад је интересантан и озбиљан, али ми прилазимо том проблему друкчије него Е. Барић.

3 S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, 1986, 319.

сложено-суфиксална образовања, а њих је највише, разбацана по целој књизи и везана за одговарајући суфикс. Посебно поглавље (стр. 414–432) посвећено је сложеницама у граматички М. Стевановића⁴. Поједина питања у вези са слагањем у српскохрватском језику претресају се у мањим чланцима у лингвистичким часописима „Наш језик“ и „Језик“⁵.

Упоредимо ли гледишта о слагању прихваћена у совјетској науци о творби речи, са погледима на слагање код југословенских лингвиста, видимо да се у целини много не разликује од нашег погледа на овај начин творбе речи, осим појединих момената о којима ће бити речи даље. „Уз помоћ чистог слагања се граде сложенице са интерфиксом (у том броју и са нултим) чије се творбено значење своди на скуп значења основа базних речи када се у резултату добија једно сложено значење“⁶ (уп. код С. Бабића: „Слагање је такав начин творбе у којој нова ријеч настаје од основа двију или више ријечи, од двију или више основа“⁷). Дакле, слагање речи је један од начина творбе речи, који се састоји у морфолошком спајању два или више корена (основа)⁸ (в. код М. Стевановића: „Сложенице су речи које су постале срастањем двеју или више посебних речи у једну“⁹). У совјетској лингвистичкој литератури се истиче као најбитнија особина сваке сложенице да се састоји од две или више коренских морфема на одређен начин међусобно везане. Та повезаност се испољава у усменом говору тако што се језичка јединица изговара са једним акцентом, а у писменом говору се огледа у састављеном писању или *писању уз цртицу саставних делова сложенице* (по чему се разликује од сх. гледишта). Свака сложеница спада у одређену врсту речи и поседује сва битна морфолошка и синтаксичка обележја те врсте речи. Имајући у виду све те особине, могли бисмо прецизирати дефиницију сложенице: то је лексичко-морфолошка јединица обликована као (једна) целина, која ук-

4 М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Београд, 1964.

5 В.: А. Белић, *О „светогледу“*, Наш језик, I, 1933, стр. 43–47; А. Белић, *О грађењу нових речи*, Наш језик, IV, 1936, стр. 161–165; А. Белић, *О сложеницама*, Наш језик, I, н.с., 1949/50, стр. 169–177; Св. Матић, *Сложенице са велико-*, Наш језик, књ. IV, н.с., 1952/53, стр. 323–328; М. Стевановић, *О сложеницама типа „народнорепубликанац“ и поводом њих*, Наш језик, књ. VI, н.с., 1954/55, стр. 153–159; М. Стевановић, *Императивне сложенице*, Наш језик, књ. VIII, 1956/57, стр. 6–8; И. Клајн, *О префиксоидима у српскохрватском језику*, Наш језик, књ. XXIII, 1977, стр. 187–198; S. Babić, *Životnost novih riječi*, Jezik, god. IX, 1961/62, стр. 113–118; P. Rogić, *Prinos mrtvih klasičnih jezika tvorbi kompozita u suvremenim živim jezicima*, Jezik, god. IX, 1961/62, стр. 129–132; R. Zett, *O problematici složenica tipa „nogomet“*, Jezik, god. XVI, 1968/69, стр. 103–110; S. Babić, *Mješovite tvorenice*, Jezik, god. XXV, 1978, стр. 129–138.

6 *Русская грамматика*, I, Изд. „Наука“, М., 1980, стр. 242.

7 S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, стр. 30.

8 В. нпр.: *Лингвистический энциклопедический словарь*, М., 1990, стр. 469; *Словарь — справочник лингвистических терминов*, ред. Д. Э. Розенталя, М., 1976, стр. 427; *Русский язык* (энциклопедия), М., 1979, стр. 304–305; Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию*, М., 1968, стр. 269–275, и др.

9 М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, стр. 414.

ључује две или више коренских морфема обједињених семантички, акценатски и морфолошки¹⁰.

Већина сложеница је грађена на основу синтагми: земљомер — мерити земљу, кривошија — крива шија. Према синтаксичком односу између базних основа сложенице се могу разврстати на два типа: 1) напоредне, копулативне сложенице са равноправним односом основа: југдисток, мајмунџовек; 2) одредбене одн. рекцијске сложенице са неравноправним односом основа; таквих сложеница је неупоредиво више: водџноша (носити воду), брзопис (брзо писати), дрвотџ (точити дрво), жутџтрба (гусеница) (жут трбух). Допунске сложенице (или рекцијске) су постале од делова који су један с другим стајали у зависном односу као управни члан и његова допуна: кождер, лонџопера, класџбер, коњџкрадица (в. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 1964, стр. 426—428). Одредбене су сложенице постале од синтагми у којима је један део одређивао други: белџшљива, дџвокоза, двџрог, црнџглав (птица), голџбрад.

Према начину састављања делова (компонената) унутар сложенице, издваја се *атематско слагање*, тј. једноставно срастање делова сложенице: дџнгуба „беспослица; беспосличар“, сџцикеса „лопов“, дџсетлеће „деценија“, и *тематско слагање* (састављање делова помоћу спојног вокала, или интерфикса): рџболџв, мукџгриз, очевџдац, зџмљотрес.

С. Бабић у свом раду о творби речи (стр. 30) наглашава да у српскохрватском језику постоји најмање четири спојника (спојна вокала) — о, е, и, у: рџкомет, главџбоља, голџглав (о најчешће долази као спојни вокал), куџевласник, душеџбрижњик (понекад се, особито иза непчаних сугласника, јавља е), брџатучед, пџлуглас, тисуџнџдџишњџница (вокал у, како каже С. Бабић, ограничен је само на неке речи), расџпикуџа, врџтирџп (и долази ако је први део глагол). Још више спојних вокала бележи у руском језику *Руска граматика* из 1980 (стр. 252—253), где се издваја чак 8 група интерфикса (лесостепь, пешеход, двучлен, себџлюбџец, болиџголов, трџхлеток, Белџгород — нулти интерфикс и др.). М. Стевановић сматра да у српскохрватском језику постоје само два спојна вокала: о и е (стр. 424). Тешко се сложити са проширењем списка спојних вокала који предлаже С. Бабић, ако се призна постојање у српскохрватском језику сложеница направљених без икаквих спојних вокала (а С. Бабић баш истиче да има таквих сложеница: духџнкеса, црвџнџпџрка и др.). Узгред речено, С. Бабић сматра да спојни вокал и иначе није формант, већ елеменат који проширује

¹⁰ В. нпр.: К. Л. Ряшенцев, *Сложные слова в современном русском языке*, автореферат докторской диссертации, М., 1969, стр. 3—5; В. В. Виноградов, *Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии*, сб. Вопросы теории и истории языка, АН СССР, М., 1952, стр. 140—141; А. И. Моисеев, *Мотивированность слов*, Ученые записки ЛГУ, № 322, серия филологических наук, вып. 68, 1963, стр. 147 и др.

основу (да је додатак основи) уз чију помоћ се основа прилагођава слагању. Што се тиче самог термина *интерфикс* (који користе многи совјетски лингвисти: В. В. Лопатин, И. С. Улукханов, Е. А. Земская, М. В. Панов и др.), он, како нам се чини, слободно може бити коришћен за обележавање спојних вокала *о/е* у српскохрватском језику; међутим, пошто су спојни вокали само један од случајева интерфиксације и пошто се у српскохрватским радовима из творбе речи традиционално користи термин *спојни вокал*, и ми се у овом раду служимо истим термином, сматрајући, при томе, да постоје само два спојна вокала (*о* и *е*) у савременом књижевном српскохрватском језику.

И још једна примедба: према устаљеној традицији префиксална творба речи у српскохрватском језику се разматра у оквиру слагања као један од начина слагања (в. нпр.: С. Бабић, *Творба ријечи*, стр. 33; М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 1964, стр. 443: „С префиксима су, у ствари, све оне сложене речи што као први део имају неки предлог, који је тек срастањем с другим делом сложенице постао префиксом”). У савременој домаћој русистици се префиксација, пак, сматра као један од начина творбе речи у ужем смислу, тј. не припада слагању. Ми се придржавамо истог гледишта.

Пошто у словенским језицима слагање као један од начина творбе речи (како ми то схватамо) има ширу распрострањеност код именица и придева и доста ретко се среће код глагола,¹¹ где се углавном користи префиксација, овај рад посвећујемо сложеним именицама.

Постоји више различитих класификација сложених именица (у *Руској граматичи* из 1980. приказује се 7 врста; В. В. Виноградов¹² дели све сложене именице на 12 творбених врста; посебну класификацију има Н. М. Шански¹³ итд.). Како нам се чини, најприхватљивија је за практичну примену класификација сложених именица коју смо направили на основу класификације предложене у раду о сложеницама у савременом руском језику,¹⁴ према којој се разликују:

- I. сложене именице без спојног вокала,
- II. сложене именице са спојним вокалом.

¹¹ Нпр., акад. В. В. Виноградов је писао: „Принципи слагања, који су се делимично развили у самом руском језику, а делимично су преузети из старогрчког и старословенског језика, утврђени су пре свега у продуктивним категоријама (код именица и придева)”. В.: В. В. Виноградов, *Русский язык*, 1972, изд. II, стр. 54.

¹² В. В. Виноградов, *Современный русский язык*, Изд. МГУ, 1952, стр. 125.

¹³ Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, *Современный русский язык*, ч. II, стр. 63–64.

¹⁴ К. Л. Ряшенцев, *Сложные слова и их компоненты в современном русском языке*, Орцоникидзе, 1976.

I. Сложене именице без спојних вокала се даље разврставају према облику првог дела сложенице (нпр. први компонент је глаголски облик, сличан облику императива: распикућа; први компонент је број: десетлеће, итд., в. даље).

II. Сложене именице са спојним вокалом се даље деле на две групе:

- 1) сложенице са чистим основама,
- 2) сложенице са другом основом која има суфикс.

Сложене именице са чистим основама сачињавају две групе: а) са другим глаголским основама; б) са другим именичким основама.

Сложене именице са другим основама које имају суфикс деле се на групе зависно од конкретног суфикса.

У овом раду се разматрају само три врсте сложених именица. Према поменутој горе класификацији то су: 1) сложене именице без спојног вокала (типа вадичеп); 2) сложене именице са спојним вокалом, које имају други глаголски део без суфикса (чиста основа) типа мравџед; 3) сложене именице са спојним вокалом, које имају други именички део без суфикса (чиста основа) типа козорог.

У раду се анализирају не само сложенице које су направљене као резултат слагања основа (речи) већ и сраслице, лексикализоване синтагме: бабадевџка, бубашваба, вџденцвџет (лептир), рџендџан.

Стране сложенице, као што су телеграф, филмотека, широко заступљене у књижевном српскохрватском језику, одвајају се од домаћих српскохрватских речи и у овом раду се не разматрају (изузев стране компоненте сложених хибридних образовања).

Главни лексички извор за овај рад био је *Речник српскохрватскога књижевног језика* у шест књига (Нови Сад 1967—1976), који садржи око 150 000 речи, као и књижевни текстови — укупно 800 страница из дела југословенских писаца: М. Крлежа, *Повратак Филипа Латиновића*, Свјетлост, Сарајево, 1966 (260 страница); Б. Ћопић, *Башта сљезове боје*, Б., 1975 (200 стр.); О. Давичо, *Ћутње*, Београд, 1963 (336 стр.).

Из свих ових извора ексцерпирани су сложенице које припадају разним врстама речи. Пре свега, расподелили смо све сложенице на групе према врстама речи. Највише сложеница ексцерпираних из Матичиног речника припадају сложеним именицама (3169), од њих 1164 сложене именице је направљено уз помоћ чистог слагања (без афикса), остале сложене именице (њих има 2005) представљају сложено-суфиксална образовања (многоженац, иноземац) и производно-сложена (бродџом-нић, стрвџдер-ница); у последњем случају су то у ствари суфиксалне

изведенице направљене од сложеница. Међу сложеницама са суфиксима на првом месту се по својој заступљености налазе сложене именице са суфиксом -ац типа *баснописац* (447), на другом месту су сложене именице са суфиксом -ост типа *неравноправност* (311), затим — са суфиксом -- је типа *слободоумље* (213); скоро исти број образовања имају сложене именице на -- ја типа *ватрдноша*, *слаткојеђа* (160), -- ица типа *вртоглавица* (141), -(н)ик типа *земљорадник*, --к(а) типа *високдшколка* (137), -ство типа *свилотојство* (111). Из дела Б. Ђопића ексерпирано је 50 сложеница, међу којима је 15 направљено уз помоћ чистог слагања. У роману М. Крлеже је нађено 126 сложених именица (67 од њих је грађено помоћу чистог слагања), а у роману О. Давича има 120 сложених именица (55 је грађено помоћу чистог слагања).

Укупно је из свих поменутих извора ексерпирано преко 3 хиљаде сложених именица (3465), међу њима има и индивидуално-ауторских речи (оказионализама), грађених према постојећим моделима у књижевном језику (уп.: „Оказионално за лексику није увек оказионално за творбени систем”¹⁵). Навешћемо неколико примера коришћења сложеница (међу којима су и ауторски индивидуализми) прво у Ђопићевим делима: — Па ти још не вјерујеш, обер будало! (стр. 34). — Онај *пожмиреп*, брат Сава, већ је био стигао (стр. 40). — Показало се да је гост из Лике незгодне и плахе нарави. Не зову тебе пабе дрмогаћа тамо у Лици (стр. 85). — Опробао дјед да се посавјетује са својим рођаком Савом, познатим лоповом и згубиданом (стр. 51). — Мени одједном дође нешто жао тога сирака, истуреног пред бездушан фронт три коморцијске набигузице (стр. 128).

У роману О. Давича је језик главног јунака — интелектуалца, који се налази у затворској самици, филозофски обојен, сликовит, обилује апстрактним сложеним именицама, међу којима су оне са првом компонентом *само*—: самопосматрање, самосаопштење, самоодржање, самоиспитивање, самосвест, самосажаљење, самоодбрана, самоосећање, самокритика, самозадовољство, самоопредељење, самосентименталност, самообмана. Има интересантних пишчевих кованица, између осталог, с компонентама страног порекла у хибридниим образовањима: Псеудокртоле висе с грана, вуку низ мреже (стр. 23). — Снимао сам слике с *псеудовазом квазицвећа* на зиду лево, *квазикраљеве псеудофотографије* у флору над главом шефа (стр. 43). — *Инфрапигмеји* цуре из мојих рана (стр. 97). — У мом *директивофилству* било је и трагова љубоморе (стр. 220). — Како бих иначе изишао из засвођености очинског *хигијенотропства*, мајчин-

¹⁵ Н. А. Янко-Триницкая, *Закономерности связей словообразовательных и лексических значений в производных словах*, у зб. Развитие современного русского языка, Изд. АН СССР, М., 1963, стр. 94.

ске *промајофобије* (стр. 78). — Где ћемо се наћи? — У *интерпаклу*, број три! (стр. 46). — Микроби су вребали као неки *антибогови* са свих страна (стр. 76). — Помислим у *контрапункту* с узбуђењем (стр. 92); последња три примера могу се разматрати као префиксална образовања. Код О. Давича има индивидуализама и из „домаћег материјала”: — Ударајте, ништаци, *никонигдаци*, барабе! (стр. 101). — Били су Срби, као и паликуће и *палиљуди* (стр. 218). — *Плиткоумниче!* Зар не схваташ да јој све људско подваљује? (стр. 232). — Има једна вододелница за људе, тачније, једна *човекоделница* што упућује човечанство низ две стране да тече. У сваком човеку постоји унутрашња *рододелница* (стр. 298). — Не памтим после колико дана проведених на посту и *тврдолежу* (стр. 320). — Одлежао сам пет дана о посту и *кратковезу* (стр. 333); у последње две реченице се ради о данима које је затвореник провео у мрачној самици на тврдом поду, чврсто везаних руку и ногу, па су зато ту употребљене кованице: *тврдолеж* и *кратковез*.

У овом роману О. Давича се среће и доста сложених именица са првим делом *полу-* (то је основа речи *половина*). Ево неколико примера: — Све неке жељице, *полужељице*. Можда само *полутрен*, пре ударца у бубрег. Прелетео сам преко *полустепеника* у простор (стр. 58). — Његови су преци *полутурци*, *полуарали* (стр. 76). — Жандар их је то за мог *полубунилу* поквасио (стр. 82). — Кроз *полутмину* допре слика *лилипуткомпозиције*. Сажимље све боје људи, све *полутонове* између црног и белог (стр. 95). — *Полупажња* то не допушта (стр. 184). — Из те *полуизгубљености* у неким *полумутним* струјама извуче ме улазак двојице пандура (стр. 314). — Показао ми је свој шупљи *полупрофил* (стр. 315).

У роману М. Крлеже се приказује рафиниран, суптилан, несигуран у себе сликар, који као професионалац осећа све нијансе боја, светлости, сенке. Лексика романа обилује сложеним именицама и придевима, међу којима су са правом компонентом *полу-*: *полумрак*, *полутмина*, *полутишина*, *полусутон*, *полусмијех*, *полутама*, *полубожанство*, *полусвијетло*, *полусјај*, *полусјена*, *полудивљак*, *полуципеле*, *полуцилиндар*. — Ти *полупијани* образи у вјечној *полутами* између пијанства и страха (стр. 65). — На тим пјегама било је угодно одмарати свој *полуотворени* поглед, још у *полусну* (стр. 69). Има много сложеница са компонентама страног порекла, као и целих страних речи: психоанализа, нимфоманка, литографија, олеографија у четвробојном тиску, газометар, грамофон, паралелограм, хексаметар, антропософија, биолошка морфологија, мизантропија, дерматолог.

Дакле, то су три различита писца, три разне језичке средине и различита језичка средства која се користе ради приказивања различитих књижевних ликова.

А сада ћемо прећи на анализу сложених именица ексцерпираних из Матичиног речника. Анализу ћемо почети од кратког прегледа одвојених компонената као дела сложеница који у речнику представљају речничку одредницу, тј. свака компонента се разматра одвојено од речи забележених у речнику са конкретном компонентом. То су најфреквентније код сложеница прве компоненте: 1) заменице само-, свако-, једино-, (само-крѣтика, свако̀врстан, једино̀рѡг); 2) бројеви (свега 8): једно-, треће- (трећо-), тридесето-, тринаесто-, триста- (тристо-), четверо-/чѣворо-, шесторо-/шестеро-, тро-:трѡлѣст, чѣворопрѣг; 3) компонента полу-: полу̀кѡгла, пѡлуспрат; 4) прилози и придеви (22), домаће компоненте (по пореклу): веле- (вѣлемѡјстор), више- (вишѣспратница), мало- (малопрѡдаја), много- (многѡжѣнство), високо- (високог̀радња), ситно- (ситно̀горица), крупно- (крупно̀горица), меко- (мекѡкѡрка), метало- (металотѣхника), природо- (природоистражѡвѣч), мило- (милѡдух), кратко- (кратко̀глав), мртво- (мртво̀ждер), ново- (новог̀радња), разно- (разно̀бѡјан), рићо- (рићѡкос), мрко- (мрко̀глед), свето- (светѡг̀рѣе), сиво- (сивѡбѣрадац), средњо- (средњѡшко̀лац), црвено- (црвенѡкожац), шарен- (шарѣнпѣрка); 5) три компоненте, сличне глаголском облику императива, са значењем „псеудо”, „лажни”: назови- (назѡвѣбрат), лажи- (лажицар), надри- (надри-лекѡр). Многѡ од ових компонената се истовремено користе приликом образовања сложених придева (нпр.: много-, разно-, црвено- итд.). У горе наведеном списку компонената нисмо дали те прве делове сложеница који се употребљавају само за грађење придева.

У Матичином речнику у посебним одредницама има још неколико примера сложеница и полусложеница чије прве компоненте представљају окрњену (скраћену) основу именица или придева, углавном с интернационалним (грчко-латинским по пореклу) коренима¹⁶, образовањима карактеристичним пре свега за научно-техничку терминологију (слична је ситуација и у руском језику): агро- (окрњена основа речи *аграрни*) (агробѡлогија), ауто- (скраћено: *аутомобилски*; ауто-гаража), авио- (авио-механичар), електро- (електроинсталатер), енерго- (енерго-систем), зоо- (зоогѡлогија), мото- (мотодруштво), психо- (психофизика), радио-² (радиѡлогија), стерео- (стереѡфонија), теле- (телег̀гледац), тер-

¹⁶ Овде се дају само оне компоненте које смо нашли у Матичином речнику; потпунији списак основа страног порекла као првог дела сложенице в. код С. Бабића: *Tvorba riječi*, стр. 322—325.

мо- (термоелектрана), турбо- (турбореактор), физио- (физиотерапија), фото¹- (фото-апарат).

Поред окрњених основа страног порекла, има и везаних основа такође страног порекла. Али обе врсте основа се у Речнику презентирају у одредницама на исти начин, иако би требало да се разликују, нпр.: „мото- као први део сложеница значи да је нешто у вези са мотором” (ту је окрњена основа *мотор*, *моторни*); „гео- као први део сложеница значи: који је у вези са Земљом” (ту је везана основа), али се обе основе тумаче на исти начин. Навешћемо везане основе страног порекла, ексцерпирани из Матичиног речника, које служе као прве компоненте сложеница: аеро-¹ „који се тиче ваздуха” (аерологија), аеро-² „који се односи на авион” (аероклуб), антропо- (антропологија), ауто-² „само—” (аутобиографија), гео- (геодезија), изо- (изобаре) ихти- (ихтиологија), кардио- (кардиограм), квази- (квазиуметник), моно- (моногамија), мулти- (мултивитамин), нео- (неореализам), нитро- (нитро-лакови), прото- (прототип), псеудо- (псеудонаука), фито- (фитогеографија), хелио- (хелиоскоп), хромо- (хромопласт), крипто- (криптограм), некро- (некролог), тетра- (тетрапак), хемо- (хемологија), фото-² „који је у вези са светлом” (фотохемија). Овој групи припадају и прве компоненте сложеница, пореклом такође грчко-латинске, које се користе за мерење и значе повећање или смањење неколико пута: кило- (килохерц), мили- (милиграм), центи- (центилитар), мега- (мегават), микро- (микроорганизми), макро- (макрокозам).

Као први део сложеница страног порекла у Матичином речнику дају се обер- из немачког (оберкнез, оберлопов, уп. обербудала код Б. Њопића) и кара- из турског (каравранац).

Већина првих компонената страног порекла, као што смо видели, завршава се на -о. Завршни самогласник -о таквих компонената доприноси фреквентности и продуктивности тих компонената у слагању, пошто одговара творбеном систему српскохрватског језика (о је најпродуктивнији спојни вокал у сложеницама). У Матичином речнику се као посебне одреднице укупно даје 86 оваквих компонената (ми смо издвојили оне који служе за грађење сложених именица), од којих је 49 страног порекла а 37 домаћег.

Што се тиче сличних компонената сложених именица, који се употребљавају као други део сложеница, таквих је у Речнику издвојено у посебне одреднице веома мало — свега пет. Од њих су три компоненте страног порекла, то су интернационалне компоненте: -фил (библиофил), -фоб (германофоб), -метар (барометар), а има и две домаће: -годишњак (педесетогодишњак) и -годишњица (десетогодишњица). Две последње

компоненте се употребљавају уз основе бројева у функцији прве компоненте. Изгледа да би списак компонената сложеница, и то најфреквентнијих, у Матичином речнику могао бити опширнији.

А сада ћемо прећи на анализирање сложених именица без спојног вокала, ексцерпираних из Матичиног речника. Има их укупно 973 (319 + 153). Таква се образовања, зависно од прве компоненте сложенице која се сматра за главну, деле на неколико група:

- 1) са глаголским обликом, сличним облику императива, као првом компонентом¹⁷,
- 2) са падежним обликом заменице или именице,
- 3) са бројем,
- 4) с компонентом полу-,
- 5) са речима веле-, више-, много-, мало-,
- 6) лексикализоване синтагме (сраслице).

Најбројнију групу сачињавају сложене именице са обликом императива у првом делу. Сличних сложеница има и у руском језику (скопидом, горицвет), али овај творбени тип није сада продуктиван и шире је заступљен у дијалектима¹⁸. У нашој картотеци има 122 императивне сложенице. Са гледишта творбене структуре све су оне идентичне: први део се завршава вокалом -и, као и у облику императива (згубидан, тецикућа), осим сложенице кљујдрво. У таквим сложеницама -и природно припада глаголском облику као његов неодвојив део и не игра улогу спојног вокала, како то сматра С. Бабић. Три императивне сложенице имају окрњену глаголску основу: навлачкапа, ћушкапа, шоркапа (од глагола навлачити, ћушити, шорати) — то су називи народне игре са капом. Са гледишта семантике, издваја се неколико основних група императивних сложеница. 1) Већина њих (93) значи неку особу; углавном то су пејоративни називи: прђбисвђт, на̀бидрђб, прѝливђда, му̀тикаша, мр̀чикњига, њспичаша. Сваки од тих назива је веома сликовит и прозиран. Тип је доста продуктиван (уп. кованице из књижевних дела: пожмиреп, палиљуди и др.). 2) Знатно су ређи називи животиња, птица, инсеката итд. (16): ско̀чимиш (глодар), лѐтилы̀ст (лепир), трѐ̀сигаћа (птица). Од тих назива 7 се могу користити и као пејоративни називи за човека: смр̀дибуба „1) биљна стеница, 2) пакостан човек”, лѐтипас „1) сисар из пор. нетопира, 2) ветропир”. (3) Посебну групу чине називи биљака: вѝсибаба, лѐзибаба (укупно 9) и (4) називи предмета: ва̀дичеп, ка̀жипрђст, ка̀жипу̀т (укупно 14).

¹⁷ М. Стевановић је у чланку *Императивне сложенице* (в. горе) доказао да је прва компонента императивних сложеница пореклом баш глаголски облик императива (а не презента), што потврђују и акценат и значење (стр. 6—18).

¹⁸ В.: *Русская грамматика*, стр. 164.

Све императивне сложенице имају унифициран акценат (краткоу-злазни на првом слогу): мамипара.

Другу групу сложених именица без спојног вокала сачињавају образовања са падежним обликом неких заменица (15): себе- (себезаборав, себељубац); свак- (свагдан, свагдашњица), сам- (сампас у смислу „пасење стоке без надзора“); с падежним обликом именице семе (2): сѣмевод упоредо са сѣменовод (са спојним вокалом), семѣглавац (уп. семенѣглавац са спојним вокалом о). Вероватно овој групи припада и сложена именица дангуба „беспослица; беспосличар“ (уп. згубидан), али није искључено да је то окрњена глаголска основа глагола дангубити, уп. шантапрца „хром човек“ од шантапрцати „храмати“.

Трећа група се састоји од сложених именица са бројевима као првом компонентом (нема их много, само 10): дѣсетлеће, десетгѣдишњак. Од бројева се употребљавају девет, десет, дванаест, двеста, хиљада (у облику хиљаду-), додају се и суфикси: двестагѣдишњица, дѣсетлетњик. Тип није продуктиван.

Четврту групу сачињавају сложене именице с првом компонентом полу- (у Матицином речнику има их 153). Вокал у ми сматрамо као органски део целе компоненте (без овог вокала има само 4 сложенице: пѣдне, пѣноћ, пѣлитра, полчетвѣртѣк). У Матицином речнику компонент полу- се обрађује у посебној одредници, што индиректно сведочи о његовој продуктивности. То потврђује и многобројност и разноврсност сложеница са компонентом полу- у књижевним текстовима. У српскохрватском језику, као и у руском, изузетно је широк круг основа за које се везује елеменат полу-, а његове творбене могућности су заиста неисцрпне: са полу- се граде имена лица (полуцрѣнац, полусѣстра, полусѣљаѣк), апстрактне именице (полулудило, полунесвестица), називи предмета (полуцѣпеле, полупта) и др. (в. сложенице са полу- на стр. 188).

Пета група — то су сложене именице са првом компонентом веле- (5 речи), више- (16), много- (37), мало- (42). Прилог веле- означава велике размере, високи степен онога што означава друга основа: вѣлеград, вѣлейздаја, велетрговина. Иако се у Речнику налази само 5 таквих образовања, у језику их има знатно више (уп.: велеиндустријалац код М. Крлеже, вѣлефилм, вѣлеум код С. Бабића).

Са првом компонентом више- (то је компаратив прилога *много*) у Матицином речнику је нађено 16 сложених именица: вишѣспратница, вишебѣј, вишејѣзичност. Међу сложеницама са више- има различитих, ако их гледамо са аспекта творбене структуре, нпр.: вишекѣт, вишебѣј (чисто слагање), вишешкоблац, вишеженство (сложено-суфиксална обра-

зовања), вишесложност, вишегласје (производно-сложена образовања, грађена од сложених придева).

У Матичином речнику забележено је много сложених именица са првим компонентом много- (37) и мало- (42), које такође припадају различитим творбеним групама. Доминирају производно-сложене именице, углавном направљене од сложених придева, пре свега апстрактна имена са суфиксима -ост, -је, -ство: многоликост, многострукост, маловредност, малодобност, многогласје, многозвучје, многобштво. Овај тип је продуктиван.

Најзад, међу сложеним именицама без спојног вокала се налази мања група лексикализованих синтагми, чији делови су се објединили у једну целину због њихове дуже употребе као делова једне номинативне јединице (понекад се такве сложене именице зову сраслице): крстикумедете „врста детелине“, данинџ „врста цвећа“, зеленгора „бршљан“. Ту се могу издвојити сложене направљене помоћу чистог слагања: бабадевџка „уседелица“, бубашваба „црни жокар“, наџаџаба „зла жена“ (укупно 34). Има и неколико сложено-суфиксалних образовања (15), која су грађена од конкретне синтагме уз помоћ суфикса: будибокснамњак „ђаво“, мождабитић „неодлучан човек“, незнабожац „онај који не зна за једног бога“ џабахлебовић „муктација“. Овај тип није продуктиван.

Дакле, од сложених именица без спојног вокала продуктивна су два творбена типа: с компонентом полу- и с глаголским обликом, сличним облику императива.

Сложене именице са спојним вокалом. Најчешће се користи спојни вокал *о*: крајџбер, зџмљотрџс. Понекад се после непчаних сугласника среће *е*: очевџдац, душегџбац, кућевласнџк. Има и дублета: средњџшколац — средњџшколац.

1. Сложене именице са другом глаголском (базном) компонентом, без суфикса. У нашој грађи има 385 таквих образовања типа кџшџобран. У Руској граматици сличне сложене се посматрају као образовања с нултим суфиксом: скороход, трубопровод (стр. 251). Најфреквентнија су образовања с глаголским компонентама -вед (краевед), -вод (лесовод), -воз (панелевоз), -мер (высотомер), -провод (газопровод)..

У српскохрватском језику већина сложеница овог типа има именицу као прву компоненту: мравџед, вџтромет (укупно 321 од 385 сложених именица). Остале сложене се деле зависно од врсте речи прве компоненте на следећи начин: а) прва компонента је придев или прилог (24): далекџвод, брџзојав; б) прва компонента је заменица (22), од тог броја 19 сложеница је са заменицом само-: самџдук, сџмонџк; 2 са све-: свџждер,

свѣтвор, једна сложеница је за земеницом свашта: сваштѣждер; в) прва компонента је број (укупно 16); користе се углавном основе једно-, дво-, тро-, четворо-, шесторо- (заједно са спојником): једнѣсед, двѣпев; г) две сложенице имају као прву компоненту глаголску основу: рѣгопѣв „руга-лица” и рѣгопѣс „сатиричко дело” (ругати се).

Сложенице са другом глаголском компонентом могу се поделити на две семантичке подгрупе: називи лица и називи предмета. а) Прва подгрупа — то су називи лица по њиховој струци (земљѣмѣр), од којих неки садрже негативну карактеристику човека: кождер, људѣждер.

б) Друга подгрупа — то су називи предмета, оруђа, животиња, биљака: двѣпек, глибѣджер, дрѣвѣтѣч, хладѣплеж (нелична имена укључују 35 назива животиња и 21 назив биљки). По броју доминирају називи предмета (255 према 73 назива лица).

Међу називима предмета се издваја неколико група сложеница са најфреквентнијим компонентама: група сложеница с компонентом -мер (мерити) обједињује називе уређаја за мерење: тѣлѣкомѣр, тѣпломѣр, стрѣјѣмѣр, свѣтломѣр (22 назива); сложенице са компонентом -вод — називи техничких објеката за премештање, транспортовање нечега (од глагола водити): тѣпловѣд, нѣфтовѣд, далѣкѣвод (17 назива); сложенице са компонентом -бран (бранити) — називи техничких уређаја и објеката за одбрану од нечега: мѣдѣстѣбрѣн, лѣкобрѣн, грѣмѣобрѣн, лѣдѣобрѣн (16 назива). Доста је велика група сложеница са компонентом -ждер (ждерати) — 25 речи. Група се дели на два семантичка подтипа: а) називи животиња: сваштѣждѣри, бубѣждѣри, зрѣнѣждѣри, травѣждѣри итд. (овај тип је продуктиван у терминологији природних наука); б) подругљиви називи људи: мукѣждѣр, лукождѣр, рибѣждѣр, свињѣждѣр и др.

Доста фреквентним глаголским компонентама, осим наведених горе, могу се сматрати следећи: -пис (писати) (22): брѣзѣпѣс; -дер (дерати): небѣджер, глибѣджер (13); -мет (метати): топѣмет (12); -рез (резати): камѣнѣрез (12); -љуб (љубити): чѣвѣкѣљуб (11); -мор (морити): чѣдѣмор (10); -лом (ломити): брѣдѣлом (9) и др. (укупно 21 основа). Дакле, у најплодније у савременом језику спада 21 глаголска основа. Ове основе учествују у грађењу 238 сложених именица од 385 анализираних.

У малопродуктивне глаголске основе (компоненте) спадају такве основе које се издвајају као друга (главна) глаголска компонента најмање у 3 или 4 сложенице: -крѣт (крѣтати): сѣнѣцѣкрѣт; -лиз (лизати): чѣнѣкѣлиз, и др. (укупно 15 основа, помоћу којих је грађено 48 сложеница). У непродуктивна образовања укључујемо сложене именице са глаголском компонентом, која се среће најмање у две сложенице (у нашој грађи има укупно

15 таквих основа које се издвајају у 30 речи): -крп (крпити): котлòкрп, -пер (прати, перем): судòпер итд. Забележили смо и 59 сложених именица са компонентом која се више не понавља. Такве сложенице не можемо сматрати моделима, али није искључено да ће се слична образовања појавити у језику: скорòстек (стећи) „онај који се брзо обогатио”, сáмоник (никнути) „биљка”.

Дакле, издвојили смо у овој групи сложеница преко 50 глагола, углавном беспрефиксних, који активно учествују у грађењу сложеница.

II. *Сложене именице са другом (базном) именичком компонентом, без суфикса.* У нашој грађи има 306 таквих образовања типа дрворѣд.

Због творбене разноликости у овој групи сложенице се диференцирају према врсти речи прве и друге компоненте сложене речи, за разлику од класифицирања сложених именица са другом глаголском компонентом, где смо наглашавали продуктивност, односно, непродуктивност компонената. Сложенице овог типа су грађене према следећим моделима, где се основе (или целе речи) спајају помоћу спојних вокала о/е:

- 1) основа именице + основа именице: нòсорòг, рибòгуштòр (укупно 69);
- 2) основа придева + основа именице: злòторòг, брòзовòз (укупно 119);
- 3) основа броја + основа именице: трòног, двòвлàст (укупно 54);
- 4) основа заменице + основа именице: самòдопрìнос, свèмìр, òнорòг (укупно 52, од њих 43 са само-, 7 са све-, 1 са своје-, 1 са ино-);
- 5) глаголска основа + именичка основа: вртòрог, шìшòбрк (укупно 8);
- 6) именичка основа + придевска основа: месòпуст, зìморàд, морèуз (3).

Забележена је само једна сложена именица, где су обе основе — придевске (такво образовање се не рачуна као модел): гòркослàд (постоји и у руском језику). Највише сложених именица је грађено према првом и нарочито према другом творбеном моделу (типу).

Са гледишта семантике ту се издвајају три групе:

- 1) називи лица (47): дугòбрàд, кùнегазда, крлòдзуб;
- 2) називи предмета (259): слàволук, трòдзуб;
- 3) апстрактна имена (84): мрòзвоља, двòмìсао, страховлàда.

Међу именима бића се издвајају називи животиња, риба, птица (41); свилòбуба, костòрог, жутòтрба. У посебну групу имена бића спадају називи биљака (33): трòлìст, трнòшлìва, златòглав.

Неке од именичких компонената се понављају у сложеницама разних семантичких група и значе део тела човека или животиње: -зуб (двòдзуб, мрàвозуб) (4), -рог (кòзорòг) (7), -реп (8): шìлòрòп, црнòрòп, -глав (6): виòглав, црнòглав (птице), златòглав (биљка), -кљун (5): тустоклìун, крстòклìун и др.

У овој групи сложеница са именичком другом компонентом има више појединачних образовања, него у групи са другом глаголском компонентом, а има мање експресивних, пејоративних назива. Ту је заступљен већи број сложеница с другом компонентом него у претходној групи.

Резюме

Марианна Киршова

О НЕКОТОРЫХ ВИДАХ СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ И СЛОВАРНОМ МАТЕРИАЛЕ)

В работе рассматриваются три вида сложных существительных в современном литературном сербохорватском языке: сложные существительные без соединительной гласной (в том числе с первым глагольным компонентом, омонимичным повелительной форме глагола), сложные существительные с соединительной гласной и со вторым глагольным компонентом, не осложненным суффиксом, а также сложные существительные с соединительной гласной и со вторым именным компонентом, также не осложненным суффиксом. Указанные виды сложных существительных анализируются с точки зрения их словообразовательной структуры и конкретной семантики. Сложные существительные рассматриваются также в плане частотности и продуктивности их компонентов. В работе дается также краткий обзор самых частотных компонентов рассматриваемых сложных существительных.